

Izvirni znanstveni članek/Article (1.01)

Bogoslovni vestnik/Theological Quarterly 84 (2024) 3, 619—632

Besedilo prejeto/Received:09/2024; sprejeto/Accepted:11/2024

UDK/UDC: 27-242-534.3

DOI: 10.34291/BV2024/03/Zajc

© 2024 Zajc, CC BY 4.0

Neža Zajc

Sveti Maksim Grk (Mihail Trivolis, Arta, ok. 1469–Maksim Grk, Moskva, 1556) in njegov molitveni nagovor Matere Božje¹

Saint Maximos the Greek (Mikhail Trivolis, Arta, c. 1469 – St. Maximus the Greek, Moscow, 1556) and His Prayerful Address to the Mother of God

Povzetek: Prispevek obravnava znanje, razmerje in odnos sv. Maksima Grka do Matere Božje na osnovi njegove „Molitve k Božji Materi“. Natančna literarno-teološka analiza (na osnovi kritičnega branja rokopisnih izvirnikov) vključuje podrobno in sugestivno, komparativistično zasnovano bizantinsko-patristično in liturgično tradicijo. Ponujen je tudi delni vpogled v nekatere druge za to temo relevantne Maksimove spise, ki skupaj z obravnavano molitvijo pripomorejo k preciznejšemu razumevanju njegovega odnosa do Božje Matere. Ključnega pomena je njegova poglobljena recepcija svetopisemskega sporočila Stare in Nove zaveze. Skrb za (tolažbo in očiščenje) duš vseh vernikov, ki je lahko izražena zgolj s posredniško molitveno vlogo Marije, je ob upoštevanju bralca (vernika, meniha) v središču pozornosti prispevka. Analiza lahko bistveno prispeva k rekonstrukciji evhologije Maksima Grka, ki je tesno spojena z njegovo meniško izkušnjo v samostanu Vatopaidi na sveti gori Atos. Njegova molitvena praksa – skupaj z bizantinskim izročilom – je namreč izviralna iz njegove meniške samoidentifikacije.

Ključne besede: Maksim Grk, molitev, molitvena praksa, evhologija, Stara zaveza, biblično sporočilo

Abstract: This paper examines the knowledge, relationship and outlook of St Maximus the Greek towards the Mother of God on the basis of his “Prayer to the Mother of God”. A comprehensive literary and theological analysis, based on a critical reading of the original manuscripts, encompasses a detailed and su-

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-50212 („Moč čustev in status ženskih likov v različnih literarnih žanrih Stare zaveze“), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS), ter programa Inštituta za kulturno zgodovino ZRC SAZU z naslovom „(Nova) kulturna zgodovina intelektualne dediščine. Slovenski historični prostor v evropskem kontekstu, P6-0440“, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

ggestive comparison of the Byzantine patristic and liturgical traditions. Furthermore, insight is provided into select additional writings of Maximus relevant to the topic, which, in conjunction with the aforementioned prayer, facilitate a more precise understanding of his relationship to the Mother of God. It is also crucial to consider his profound reception of the biblical message as presented in both the Old and New Testaments. The author's primary concern is the consolation and purification of the souls of all believers, which can only be achieved through the prayerful intercession of Mary. The text is addressed to the reader, who is presumed to be a believer or a monk. In this way, the contribution constitutes an essential element in the reconstruction of Maximus the Greek's euchology, which cannot be separated from his monastic experience in the Monastery of Vatopaidi on the Holy Mount Athos. Indeed, his prayer practice, together with the Byzantine tradition, originated in his monastic self-identification.

Keywords: Maximos the Greek, prayer, prayer practice, euchology, Old Testament, biblical message

1. Uvod

Mihail Trivolis, rojen v grškem mestecu Arta (Epir), je v letih 1492–1503 doživel renesančno humanistično izkušnjo v Severni Italiji, postal profesionalni prepisovalec rokopisnih knjig (z intenzivnim filološkim, tekstnokritičnim in prevajalskim delom na osnovi grških rokopisov, prinesenih iz Grčije, še zlasti od padca Konstantinopla leta 1453), vključenih v tiskarsko dejavnost Alda Manuzia. Okoli leta 1503 se je duhovno razočaran iz Italije vrnil v rodno Grčijo, kjer je na sveti gori Atos leta 1506 vstopil v samostan Vatoped (Vatopaidi), sprejel posvečenje in postal menih Maksim.

V atoškem obdobju je v njegovih spisih mogoče spremljati vztrajno molitveno češčenje Božje Matere (gr. Theotokos),² ki ga je gojil vse do smrti. To se odraža v Njej posvečenih spisih in v nekaterih drugih zaključkih besedil. Omeniti velja tudi poseben preplet nagovora Njej skupaj z opevanjem Boga Očeta, Sina Božjega in Svete Trojice v njegovi ultimativno apologetski molitvi z naslovom „Kanon molitveni k Božanskemu Parakletu“. Napisal je tudi daljšo „Molitev k Najčistejši Božji Materi (in delno tudi o vzrokih Gospodovega trpljenja)“,³ ki bo v tem prispevku obravnavana podrobneje. Maksimovo recepcijo pričujočnosti Svete Matere Božje je izrazito nadgradil njegov spis *Proti žaljivcem Božje Matere*, v katerem se avtorjeva drža nujnosti Njenega čaščenja kaže kot utemeljitev teološke premise med- in onkrajbiblične (a ne apokrifne) resničnosti.

Z Atosa je z nekdanjim konstantinopelskim patriarhom Nifontom II. večkrat po toval na pravoslavne misije v dežele, ki so sicer veljale za krščansko usmerjene,

² Za več o njegovem čaščenju Božje Matere gl. Zajc 2019, 399–429.

³ V nadaljevanju bo imenovana brez podnaslova: Molitev k Božji Materi.

vendar še ne povsem pravoslavne (Ohrid, Makedonija, Bolgarija, Moldo-Vlahija). Leta 1516 se je moral odzvati na prošnjo ruskega velikega kneza Vasilija III., da bi s Svete gore poslali prevajalca in redaktorja svetih knjig. Leta 1518 je prispel v Moskovsko Rusijo, kjer so ga poimenovali Maksim Grek. Takoj je začel uresničevati svojo nalogo pregledovanja rokopisov in prevajanja – večinoma liturgičnih in hagiografskih besedil.

V Rusiji je bil zaradi medkulturnih izkušenj in bogatega znanja predvsem gramatike, filozofije in pravoslavne (bizantinske) teologije sprva zelo priljubljen in s svojim mnenjem vpliven tako v cerkvenih kot v dvornih krogih. Leta 1525 pa so ga nenadoma obtožili napak pri prevajanju, ki so bile razglašene za krivoverske (zaradi njegovega prevoda glagolskih oblik za Božjega Sina v osnovnem krščanskem veroizpovednem obrazcu *Credo*).⁴ Zgodil se je neupravičen, montiran proces sojenja na posebej sklicanem cerkvenem zboru proti njemu. Obsodili so ga na večletno najstrožjo kazen. V zaporu loasofovskega samostana ni smel ne pisati ne brati ne s kom govoriti, najhuje za pravoslavnega meniha pa je bilo, da so mu prepovedali vstop v cerkev in odvzeli pravico do prejetanja svetega obhajila (evharistije). Na cerkvenem zboru leta 1531 so bile obtožbe proti njemu obnovljene. Tokrat so ga med drugim obtožili (Sinitsyna 1977, 129–132) domnevnega napačnega razumevanja (obtožba heretičnih napak) – ponovno zaradi jezikovnih razhajanj med razumevanjem določenih prevedenih izrazov v njegovem prevodu *Življenje Svete Matere Božje*⁵ iz zbirke hagiografij v *Menologionu* Simeona Metafrasta Logoteta (Latyšev 1912, 347–383), ki ga je prevedel že leta 1521 (Sinitsyna 1977, 65, op. 20). Po tem sodnem procesu so ga preselili v celico samostana Otroč-Tver. Kazen so nekoliko ublažili in mu dovolili pisati. Leta 1536 je začel spet intenzivno pisati in zbirati svoje spise. Ohranjene so tri najbolj znane zbirke njegovih besedil (gl. Sinitsyna 1977, 223–294), ki jih je kot avtor skrbno popravljaj. Šele leta 1552 je bil po premestitvi v samostan Lavro Trojice Sergeja delno osvobojen. Čeprav je bil še za časa življenja kljub represiji cenjen in čaščen, ga je ruska pravoslavna cerkev uradno kanonizirala šele leta 1988 – tj. 432 let po smrti (1556).⁶

2. „Molitev k Božji Materi“⁷

V tej molitvi se najjasneje uresničuje spokorniška drža, skozi katero Maksim Grk z osebnim nagovorom (z jezikovnim vzorcem „jaz – ti“) izraža svojo zavest o člo-

⁴ Jedro polemike je bila Maksimova raba določenih starocerkvenoslavenskih oblik (perfekt – aorist). A Maksim je tedaj s pomočjo ruskih prevajalcev prevajal prek latinščine: pri taki rabi je vztrajal do konca svojega življenja, saj je aorist uporabljal v teološko-vsebinskem odnosu do Svete Trojice, perfekt pa mu je omogočal neposredni osebni nagovor v razmerju do Boga-Sina (več o tem v Zajc 2016, 375–382).

⁵ Hagiografska zbirka Simeona Metafrasta, Sankt Peterburg, RNB, mss. Gr. Sof. 1498. I. 119–160.

⁶ Več o njegovi biografiji: Denissoff 1943; Sinitsyna 1977; Sinitsyna 2008; Zajc 2015.

⁷ Čeprav kritična izdaja (Maksim Grek 2014, 59–63) obstaja, vsebuje določene jezikovne prilagoditve, zato je naš metodološki pristop (že dve desetletji) vedno osredotočen na proučevanje rokopisov, ki so nastali še za časa Maksimovega življenja. Tako bo tudi v tem prispevku – seveda v primerjavi s kritično izdajo. Vsi rokopisi, uporabljeni v tem prispevku, so natančneje opredeljeni v seznamu referenc.

veški (lastni) šibkosti, neposlušnosti (nepokornosti) in nezmožnosti spokorjenja v nasprotju z veličino Božje narave; to lahko v molitvi dosega le presveta Božja Mati. S tem odstira razumevanje Božjih skrivnosti. Tudi svoj odpor do zla Maksim navezuje predvsem na človeško neobčutljivost in okamenelost duše.

Maksim molitev začenja z neposrednim prvoosebni nagovorom; z značilnim izrazom klanjanja Božji Materi (»vseopevana«) zavestno vzpostavlja vzdušje zahvalnih bogoslužnih pesmi, posvečenih Njej. Takoj zatem v osebni dikciji izpostavlja osrednjo temo te molitve – čistost, ki ostaja ljudem nedosegljiva:

»K Tebi, ki presegaš netelesnih in božanskih nazivov nesnovno čistost, molim, Vseopevana, da podlo mojo dušo očistiš od izkrivljenih pomislekov, hudobnih navad. /.../ S tem te moledujem, Najčistejša, ne spreglej mene, ubožno utapljajočega se, in izmij z mene smrad zla z blagim vonjem kadila mire ob molitvah Tvojih. In z najslajšo svetlobo božanske ljubezni razsvetli vso temo dušo moje, in strah, ki naj prebiva vedno do konca, z uzdo zadržuj in z njo obvladuj telo znotraj meja čistosti, da mi bo dovoljeno moliti vedno k Odrešeniku, večno bivajočemu in Edinemu po naravi čistemu. Ker sem Ga neupravičeno razjezil in sem živel nerazumno, podobno živini ter vršil vsakršna grešna in gnusna dejanja. Nisem se bal ne Njegove sodbe ne neugasljivega ognja, ne trde teme ne glodajočega črva ne strašnega škrtanja z zobmi, ampak sem podivjan kakor konj ugriznil v uzdo, nato pa odskočil daleč stran.« (Pariz, Bibliothèque Nationale, Mss. Slave 123, 155v.)⁸

Liturgične realije (kadilo, mira: »z blagim vonjem kadila mire ob molitvah Tvojih«), vključene v molitev, pričajo o njegovem (biografsko razložljivem) podoživljanju bogoslužja, s čimer se v njegovi notranjosti neposredno poraja metaforično videnje vernikovega osebnega sveta. Opisano bi lahko odražalo tudi avtorjevo poznavanje⁹ *Mistagogije* sv. Maksima Spoznavalca, v kateri je cerkveni oče s samorefleksijo o cerkveni realnosti komentiral Božansko liturgijo in razvil žanr t. i. liturgične teorije (Bornert 1966, 90). Vendar pa pogled Maksima Grka obsega izključno osebno notranje zrenje (po spominu, mnemotično) nekaterih atributov liturgičnega akta, ne pa cerkvenega prostora kot celote kakor pri Maksimu Spoznavalcu. Tako se pretanjeno izgrajujejo stopinje (trenutki) molitve, ki so za iskrenost kesanja neizogibne. Obenem se s tem že izraža notranji boj proti človeški slabosti, zlu in dvomljivosti (1 Pet 3,3–12).

V hipu zavedanja svetlobe v njegovo dušo prodre misel o ljubezni (z njo se začne notranji proces očiščevanja),¹⁰ ki jo Maksim poimenuje s pridevnikom »božanska«. Hkrati s pozitivno kontemplativno mislijo oksimoronsko nastopi strah Božji (pred Bogom), izražen z metaforo (strah – uzda). Šele zatem se odpre tematiziranje niza interpretativnih podob, ki ponazarjajo odsotnost strahu pred Bogom (pri-

⁸ Vsi rokopisi, označeni Mss., so natančneje opredeljeni v seznamu referenc (primarna literatura).

⁹ Ena prvih literarno-liturgičnih molitvenih tematizacij je v *Homiliji o Oznanjenju* Abrahama iz Efeza (Jugie 1973, 434).

¹⁰ Prim. tudi pri Gregorju iz Nise (Blowers 1992, 165, op.3).

merjava z živino; podobe glodajočega črva, škripanja z zobmi) in se stopnjujejo v apokaliptično sliko groze, brezizhodnega trpljenja (poslednja sodba, podobe pekla¹¹ v obliki »neugasljivega ognja« in »trde teme« [Raz 6,7]).

Tako se poraja osnova za strukturo osrednje razširjene metafore, ki jo Maksim uporabi na začetku svoje misli (uzda – strah) in jo literarno razveže v podobi podivjanega konja, ki ugrizne v uzdo in predstavlja drugi del uresničevanja te metafore. V procesu spokorniške molitve je ob kesanju neprestano prisotno zavedanje o grešnosti – tudi zaradi Kristusove smrti (Dobrega Pastirja): »Oh, le ne tega meni. Dobrega Pastirja in mojega Gospoda, ki mu ni bilo žal Svoje duše in jo je nečastni smrti predal in nečastne muke pretrpel človekoljubno, da se jaz rešim muk trpljenja, ki me oklepajo.« (Raz 6,7)

Zatem se osredotoči na zamisljivost Matere Božje, kar ponazarja s podobo otrok,¹² ki nemo sledijo svoji materi:

»Kakor nemi otroci¹³ poslušajo materina navodila in z ljubeznijo in s strahom v njej prebivajo, tako je vseh Stvarnik in vsem Gospod, On ki je svetloba svetlobe in sonce sonca, On je rodil Boga-Besedo in določa¹⁴ pravila življenja in smrti, pred Njega Previdnostjo/Pogledom trepeta Zemlja, morje v drgetu beži pred Njegovim Obličjem /.../ Njega si iz Sebe sprejela brezmadežno, o Najčistejša, da bi stare skušnjave¹⁵ svoje zavrgel in se osvobodil delovanja zlih sil.« (Pariz, Bibliothèque Nationale, Mss. Slave 123, 156r)

Prehajanje od Boga Očeta k Bogu Sinu ni naključno, temveč je v skladu s prvim nicejskim koncilom, kjer je bilo določeno, da je Sin Božji, ki je postal utelešeni Kristus, enake substance kot Bog Oče (*homousios*, ὁμοούσιος). Maksim je to še prilagodil osebnemu (na)govoru Božje Matere, ki jo razume kot obvezno dopolnilo Svete Trojice. To je uresničeval v svojem „Kanonu molitvenem božanskemu Parakletu“. Kanon kaže na njegovo dobro poznavanje akatistične molitve, ki se mestoma odraža tudi v „Molitvi Materi Božji“, natančneje v citatu: »O, Prečista, da bi stare skušnjave svoje zavrgel in se osvobodil delovanja zlih sil.«¹⁶ Tako se postopoma ustvarja besednjak, ki ni sestavljen iz neposredno teoloških (tj. abstrahiranih, za vernike težje razumljivih) terminov, temveč iz antropološko osnovanih iz-

¹¹ Prim. Manuel II Paleolog, ki se v *Homiliji o Vnebovzetju* navezuje na pekel (Jugie 1973, 563).

¹² Sorodno je mogoče najti le pri sv. Janezu, škofu iz Soluna, v njegovi *Homiliji o Vnebovzetju*, kjer Marija evangelista Janeza nagovarja z besedami: »Janez, moj otrok« (Jugie 1974, 392).

¹³ Maksim (vede ali nevede) doseže razkritje prvotnega, tj. etimološkega pomena slovanske besede otrok (tisti, ki ne zna govoriti/nima pravice do govora) Fran/Etimološki – vpogled: 20. 8. 2024, (Snoj 2005, 203).

¹⁴ Dobesedno ‚drži‘ od gr. *Pantokrator*.

¹⁵ To nato opredeljuje kot »stara helenistična čaščenja« (Pariz, Bibliothèque Nationale, Mss. Slave 123, 157r).

¹⁶ Zadnja sintagma je neposredno prevzeta iz prvega Kontakiona (IV. odmev) (Grande 1948, 35) – natanko tiste verzije Akatista, ki jo je Aldo Manuzio leta 1501 natisnil v Benetkah (*Poetas Christiani veteres*) (Grande 1948, 30). Pri tej izdaji je po vsej verjetnosti sodeloval tudi Maksim, ko je kot Mihail Trivolis delal v krogu Manuzijevih kaligrafov in kritičnih pregledovalcev grških besedil na podlagi rokopisnih izvirnikov.

razov, ki so človeku najbližje. Ti se uporabljajo za sprejemanje nove, nenadoma tudi bogoslovno utemeljene vsebine: Božja volja namreč od človeka zahteva poslušnost kot od sužnja in kot od otroka, kar Maksim slika s podobo matere in nemega otroka. Šele s takimi človeškimi (antropološkimi?) realijami je verniku omogočeno zaznavanje prvih znamenj Božje luči (»On, ki je svetloba svetlobe in sonce sonca«), ki razsvetljuje svet, življenje, pa tudi človekovo smrt (»in določa pravila življenju in smrti«).¹⁷ Šele sedaj Maksim lahko preide h Kristusu – z mislijo, da je Njegovo trpljenje in žrtvovanje (prim. podnaslov molitve) tako v vernikovi zavesti kot tudi v molitveno-evangeljski resničnosti vedno evocirano hkrati z Njegovo človeškostjo in Njegovim človekoljubjem: »O, globina velikodušnosti Gospodovega človekoljubja do nas obsojenih /.../ suženj biti je dovolil, Gospod /.../ saj je vse suženjsko – razen zlobe – v človeški podobi človekoljubno sprejel in smrt voljno okusil kakor človek. Bil je vklenjen kakor suženj, obenem tudi razrešen od trpljenja in bil olepšan s svetlostjo prejšnjega netrpečega bivanja.« (Pariz, Bibliothèque Nationale, Mss. Slave 123, 156v–157r)

Če poskušamo prepoznati eksegetske podlage, lahko v Maksimovi molitvi opazimo naslednje ravni percepcije, podobne sv. Maksimu Spoznavalcu (ki je duhovno iniciacijo v misterij Božjih skrivnosti doumeval na tri načine): liturgično, kozmično in svetopisemsko. Podobno je mogoče zaslediti že pri sv. Gregorju iz Nise (Bornert 1966, 91, op. 7; Blowers 1992, 151). Maksim Grk v tej molitvi sprva premišljuje podobno kot oba prejšnja bizantinska cerkvena očeta. O (lastni) človeški naravi (ἀίρωεθ ἠκισυφ) razmišlja z vključitvijo recipročne imanence razumskega in čutnega sveta, kar ustreza Platonovi delitvi na duhovno in intelektualno ter materialno in čutno, ki je bila za Gregorja iz Nise pomembna (Boersma 2013, 19–52). Maksimu Grku medtem tak simbolični razmislek molitev izmenično pomika naprej v izrazito globoko osebno spokorniško dikcijo. Doumevanje Božjih skrivnosti (ki jih pojmuje kot čudežno spremenitev darov med zakramentom svetega obhajila) je omogočeno le med liturgičnim udejstvovanjem. Maksimovo vzpostavljanje zanj nujne neprestane nasprotnosti med presežno svetlobo in blagim (zgolj Dobrim) žrtvovanjem za vernike je zoperstavljeno omadeževanosti vsakega človeka. S tem se ustvarja svojevrstno ritmično učinkovanje v prozno-poetičnem slogu, lastnem Maksimu Grku, ki pa je bilo znano že v bizantinski literaturi (denimo v ritmični prozi Gregorja Nazianskega in teoriji poučne retorike Maksimusa Planudesa (Valiavitcharska 2013, 39; 33). Poleg tega je sorodno misel mogoče najti v *Homiliji o Oznanjenju* Nikolasa Kabasilasa (»Neomadeževana bila pomočnica Stvarniku /.../ Edina med vsemi bitji je Devica pomagala Bogu v manifestaciji Dobrege«; *In annunziatione* 3; Jugie 1974, 463). Podobnosti lahko najdemo tudi v najstarejših spisih (glagolitske) slovanske himnografije, zlasti ob sprejetju meniškega načina bivanja – kar je bilo seveda lastno tudi Maksimu Grku (Kostova 1991; Koycheva 2003); s tem se potrjuje njegovo znanje arhaičnih oblik v starocerkvenoslovanskih svetih besedilih. Svoje molitveno premišljevanje nadaljuje: »Blagoslavlajte verni, podli pa izginite, bolje, da ostrite vaš um. Z vero je vase sprejeta Božja skrivnost

¹⁷ Navezava na pravoslavno razumljeno ekonomijo. Gl. v nadaljevanju.

in izgine sleherna zloba. In ne v umu porojeno, a z vero v nas. Niti z zvijačnimi zlimi duhovi,¹⁸ ki dušo predajajo minljivosti /.../ kot so bila stara helenistična čaščena.« (Pariz, Bibliothèque Nationale, Mss. Slave 123, 157r)

Poudarjeno je načelo krščanske vere (v nasprotju s helenističnimi verovanji) – razumevanje božanskih skrivnosti je pogojeno prav z njim.

Načelo vere je v nadaljevanju molitve večkrat ponovljeno:

»Natanko z vero je dosegljiva božanska skrivnost tistim, ki si ostrijo um /.../ z izprijenimi zlimi navadami in vraževernim zavajanjem helenske modrosti in nemožato predrznostjo zamegljenih misli, srdito spotikanje je za um velika temà, kakor bolnim zenicam sončna svetloba /.../ z ljubeznijo in gorečo vero v srcu sprejeto in z dejanji svetniškimi je bilo toplo ohranjano zdravje, ki daruje svetlobo božansko in ki izžene vso hudobijo iz duše. Če goreč je vernik razumen in dober, ne preizkuša Gospodovih besed, ki so več od uma. Z vero je moč sprejeti nasvete in častiti z vso dušo in strahom.« (Pariz, Bibliothèque Nationale, Mss. Slave 123, 157v–158r)

Mistagogoško uvajanje je naposled docela razgrnjeno prek eshatoloških videnj (»asketskih modrecev pravilo skrivnosti in nerazrešljiva znamenja dokončne nevednosti«; Pariz, Bibliothèque Nationale, Mss. Slave 123, 158r.), ki uvajajo v teološko apofatiko (mrak nevednosti kot božanska tema, v kateri pa se Bog z gotovostjo občuti).¹⁹ Razumevanje skrivnosti v vseh razsežnostih je navezано na preroško sporočilnost: izpostavljen je starozavezni Ezekiel (44,2) (enako kot pri Maksimu Spoznavalcu; Bornert 1966, 91), ki naj bi bil iniciator v božansko skrivnost in ki je razumel ortodokсно upravljanje s človekovim bivanjem (pravoslavna ekonomija kot totalnost Božjega delovanja za Njegovo stvarjenje in odrešitev stvarjenja; Cunningham 2008, 293–294). S skrito aluzijo na Janezovo razodetje Maksim Grk oblikuje eshatološko perspektivo in s svojim govorom sega onkraj zgolj svetopisemske eksegeze. S svojim osebnim razumevanjem ustvarja individualno ontološko razsežnost, s katero je mogoče razumeti, da je zlo vedno nasprotno tako Božji kot človeški naravi. In res se Maksim šele sedaj osredotoča na podobe, razrešene metaforične razsežnosti, ki nastopajo kot samostojne entitete in s katerimi lahko svojo osebno pravoslavno teologijo oblikuje dalje z ujemajočimi se besednimi anaforamami, ki predstavljajo prag nasprotnih si podob – kontemplativno-asketskih duhovnih razsežnosti: pepel – biser (»Sebe Njim vedno pred poimenuj kot prst, pepel in zemljo črno /.../ saj je nek božanski um v tebi skrit kakor biser v školjki«; Pariz, Bibliothèque Nationale, Mss. Slave 123, 158r), zenica – danica (rima): »Svetloba Parakletova se naseli vate in te vsega obsije kakor danico in bolj od medu iz satovja osladi tvoje grlo božanska skrivnost. In blažen tisti, ki lahko vero brez dvoma sprejme v svojem srcu. Tako tudi izide iz tega življenja, in živi kakor Bog večno, in tako uživa najblažje Božje zrenje in Besedo.« (Pariz, Bibliothèque Nationale, Mss. Slave 123, 158r)

¹⁸ Dobesedno besi (gr. *daimon*).

¹⁹ To je izraženo že od Dionizija Areopagita naprej, na primer tudi pri Gregorju iz Nise (Louth 2023, 77), kjer ‚oblak‘ pomeni kontemplacijo, ‚tema‘ pa unijo (Blowers 1992, 165, op. 3).

Naposled je osvoboditev uma najbolj zbližana z Besedo (Bog-Logos). Božjo Mater Maksim – poleg Kristusa – pojmuje kot med ljudmi edino (»da bi bil sposoben, Najčistejša, moliti vedno k Odrešeniku mojemu, Edinemu resnično Čistemu«; Pariz, Bibliothèque Nationale, Mss. Slave 123, 158r), ki je čista. V tem bi lahko tudi razpoznavali razliko med Kristusovo neomadeževanostjo, ki je v Njegovi naravi, ter Marijino, ki je Njen privilegij izbranosti in se kaže v ohranitvi Njene prisotnosti v molitvah za vernike tudi po smrti.²⁰ Njena neomadeževanost,²¹ predstavljena kot ideal človeka po Božjih zakonih in kot »Edina, ki je pokazala moč, ki nam jo je dal Bog, da bi zmagali nad zlom. Samo ona je naši naravi zagotovila obljubljeni nagrado za to zmago, nespremenljivost v dobroti, saj je postala mati popolnoma brezhlebnega Sina«, je izrazita tudi v *Homiliji o Rojstvu* Nikolasa Kabasilasa (Jugie 1974, 475) – njegovo eksegezo Božanske liturgije je Maksim Grk poznal. Neomadeževanost je bila sicer v bizantinski patristiki na neki način samoumevna, čeprav vedno znova argumentirana, najpogosteje z utemeljitvijo neoporečnosti Njenega rodu.²² Za Maksima hkrati predstavlja vstop v možnost odrešenja, ki pomeni tudi sposobnost spremenitve ter vsaj up na očiščenje od nizkotnosti človeškega uma – izhodišča za pomisleke in zle misli. Proti koncu molitve je tako zapisal:

»Pokesati se moram za svoj greh in se skriti v temna brezna zemlje. Saj ni lagal modri mož: hudobni so dosegli globino zla, brez čustev so, do zla so ravnodušni. Gorje, gorje mi, kako naj ubežim bodočim mukam? Katera zemeljska brezna me bodo skrila pred Božjim obličjem? A milostna bodi do mene, moledujem Te, Gospa, ker sem se zaradi pomanjkanja vesti pregrešil, in milosti prosi za mene Gospoda, naj me prek iskrenega kesanja zaradi mojega greha reši bodočih muk; ter takoj iztrgaj mene²³ iz žrela gneva kačjega, preden me celega pogoltne, saj sem ves trdovratno ujet v te mreže kakor najbolj ubog suženjček, in me je sramotno ugrabilo osem²⁴ predstavnikov zlobe /... /, podobnih strupenim kačam,²⁵ ki grizejo mojo dušo. A velikodušna bodi do mene, Gospa, k Tebi se zatekam, da me rešiš strašnega nasilja.« (Pariz, Bibliothèque Nationale, Mss. Slave 123, 159v)

Čeprav se Maksim navezuje na osrednjo temo nedoumljive čistosti, lastne samo Božji Materi in Njenemu Sinu (»moj Odrešenik je moje edino čisto bitje«; Pariz,

²⁰ Podobno pri Georgesu Scholariusu v *Homiliji o Vnebovzetju* (Jugie 1973, 569).

²¹ Taka formulacija pravoslavnemu teološkemu nazoru sicer ne ustreza povsem – koncept čistosti se namreč ne navezuje na trenutek spočetja, temveč na esenco narave Božje matere, ki je bila zato od Boga Očeta tudi izbrana (gr. Οὐτως ἡ πανάμωμος; lat. *Ita Immaculata Virgo*).

²² Take argumentacije pri Maksimu ni, saj jo je s tem pomenom prevedel že leta 1521 v prevodu *Vita Marii* (zaradi tega spisa drugič obsojen l. 1531).

²³ Tudi pri Gregorju iz Nise je v 6. *Homiliji o Visoki pesmi* izraženo, da se duša neprestano poskuša iztrgati (gr. ἐπεκτείνωμενος) iz prejšnjih pozabljenih zlih nagonov in se ves čas rešuje v razodeto. V tem kontekstu se uporablja pojem ‚nenehnega razvijanja, napredovanja, vzpenjanja‘ – *epektasis*, čeprav v glagolski obliki (gr. ἐπεκτείνωμενος) (Louth 2023, 77; Blowers 1992, 154, 67, op. 27).

²⁴ Evagrius Pontikus (ok. 346–399) je l. 375 naštel osem zlih misli oz. osem strašnih skušnjav: požrešnost, nečistovanje, žalost, odvrčanje, jeza, pohlep, nečimrnost, ponos.

²⁵ Ena od stalnic Maksimovih podob.

Bibliothèque Nationale, Mss. Slave 123, 158r) – ki se v duši človeka lahko uresničuje z moralno in etično neoporečnim življenjem (zglede, posnemanje, prilikovanje) –, ta tema ni lejtiv, temveč je v motivno-tematskem nizu ena od poudarjenih tem. Pomembno pa je, da Maksimu odpira možnost avtocitatnosti poetološkega značaja, kar mu omogoča utemeljevanje osebne teologije. V nizu teološko-antropoloških izrazov, ki so v opozicijski hierarhiji (um-razum, jezik-beseda-dialog, duša-um, strah-bojazen), je edina izjema vera. Nasproti vere stoji le smrt kot mrtvo počelo/začetek, na katerega meji tudi vsak minljiv, prehodni besedni pomen (aluzija na človeško zmotljivost).

Zaključno razkrivanje Božje Milosti leži v evokaciji svetopisemskega prizora »evangeljske svatbe« (2 Kor 11,2; Ef 5,32; Raz 21,2.9; 22,17), tj. duhovne poroke. Maksim Grk prizor o ženinu (nebeškega kraljestva) povezuje s priliko o delavcih (Mt 20,1-16), kar priča o njegovi neprestani odprtosti za sprejemanje znamenj – neposredno od Boga.

»Tvoj sem, Gospa, ponižni suženj, in vate zaupam, in jarem meništva sprejemam z radostjo. Da kakor njim mi bo omogočeno izogniti se neskončnim mukam, ki me čakajo. Dopusti mi, da do konca neskrusen dosledno izpolnjujem dobra dela, darovana mi od Gospoda. Da bom mogel prejeti iz Gospodovih rok dano plačilo enakovredno tistemu delavcu, ki dela od poslednje ure, kakor tisti, ki dela od prve ure. /.../ Da bi tudi jaz slišal glas, ki dovoli znotraj moje notranje izbe/poročne sobe²⁶ udeležiti se, prejeti radost Gospodovo. S to radostjo, s katero si je moč stkati iz poštenih del svetlo obleko in ob svečah večno gorečih pričakati ob polnoči ženina.« (Pariz, Bibliothèque Nationale, Mss. Slave 123, 159r–159v)

3. Interpretativnost

3.1 Avtorska intertekstualnost, molitvene in himnografske značilnosti

V Molitvi k Božji Materi“ je opazna prisotnost avtocitativov (na primer v besedah »Milostna bodi do mene, rotim te«; „Kanon molitveni božanskemu Parakletu“). To daje misliti, da ima nagovor Matere Božje v delih sv. Maksima Grka v večini primerov značilnosti globoko osebnih molitev. Gre za vokativno obliko (»Molim k Tebi, Najčistejša«) in velelnik (Taranovski 1968, 377–379) v obliki priprošnje (»Omogoči mi sprejetje božjih skrivnosti«).

V svoje prevode, eksegeze ter starozavezne tematizacije Maksim vnaša izraze devetih bibličnih kantik – skupaj z Magnifikatom, ki se je od 6./7. stoletja naprej po psalmih med večerno mašo pel kot četrta pesem (Ušeničnik 1933, 275). Naj-

---

²⁶ Cejtin 1994, 783.

pogosteje se je navezoval na Mojzesovo²⁷ drugo (tudi prvo) molitev ter na molitev svete (H)anne prerokinje. V mnogih spisih je njegova refleksija oprta na osebno razumevanje Pete Mojzesove knjige (5 Mz 32,19-25). Starozavezne biblične kantike so Maksimu predstavljale neprestan vir navdiha.

4. Moč in pomen svetih tekstov. Sveto pismo kot glavni vir razlage: starozavezne prednapovedi (v obliki podob) – novozaveznega uresničenja

Glavni vir (ob hagiografskih, patrističnih in himnografskih besedilih) za češčenje Božje Matere je bilo kanonično biblično sporočilo, kot ga je bilo mogoče dojeti že iz starozaveznih zaznamb.

Tudi v bizantinski himnografiji so besedne podobe in figure, v Bizancu znane pod imenom tipologija ali alegorija (Hannick 2004, 69–76), postale predmet biblične eksegeze. Za Maksimovo teološko argumentacijo kanoničnega izročila o Božji Materi je bilo ključno tudi njegovo sklicevanje na prednapovedi o Njej v Stari zavezi. Svoj odnos do Nje je eksplicitno izrazil v spisu *Proti žaljivcem Božje Matere*. Ob Njeni primerjavi s starozaveznimi ženskami (Sara, Rebeka, Lia, Rahela, Mariam, Estera, Judit, Anna, Suzana, Jael), je opredelil tudi Njeno edinstveno vlogo – da je mater Emanuela, ki se od predhodnih likov razlikuje v tem, da je »vsa Njena slava in dobrota znotraj Nje, Njej naravna, in ovenčana z vsakršnimi svetimi in Bogu všečnimi vrlinami.« (Pariz, Bibliothèque Nationale, Mss. Slave 123, 189r–189v). Jasno razlaga, da sta Njen sloves in svetost prikazana v svetih spisih, s čimer misli predvsem Sveto pismo. Starozavezna predevangeljska zgodovina je zanj predstavljala verodostojni vir nedotakljivosti Device – še zlasti v naslednjih podobah, ki so pomenile starozavezne simbole (notranjih, duhovnih, pomenskih) preobrazb: v Jakobovi lestvi (Gen, 28,11-19); Izaijevi knjigi (Iz 11,1); videnju gore kralja Nebukadnezarja (Dan 2,44-45), gorečem grmu v puščavi (2 Mz 3,1); cvetu lilije v puščavi. S podobo slednje, pri kateri navaja tudi »Heirmos tretje pesmi (drugi glas)« iz jutranjega bogoslužja, je ob osebni trinitarni razlagi lilije (Pariz, Bibliothèque Nationale, Mss. Slave 123, 130r-130v) interpretiral utemeljitev nujnosti čaščenja Matere Božje v pravoslavnem nauku o Sveti Trojici, povezanim s pravoslavnim praznikom Počitka evangelista Janeza (26. septembra). Navedel je tudi verze iz psalmov, ki omogočajo uvideti vlogo Božje Matere pri bodočem uresničenju večnega življenja v Kristusu (Ps 67,16-17; Ps 109,3; Ps 81,1; Ps 88,37-38).

5. Teološka analiza

Ob opisani umestitvi Matere Božje med starozavezne ženske like je Maksimovo pojmovanje mogoče primerjati z nekoliko podobno umestitvijo Marije med sta-

²⁷ Mojzes predstavlja tudi (predznamenje) enega prvih asketov, primerljivih z menihi (tako tudi Gregor iz Nise; Blowers 1992, 155).

rozavezne ženske like v spisih Ambrozija Mediolanskega (njegova eksegeza *Visoke Pesmi; De virginibus* I, 2–9; Moorhead 1999, 52–54; 67, op. 44) in Gregorja iz Nise (*De virginitate* 7). Medtem pa je Maksimovo pojmovanje Matere Božje kot povezovalke starozaveznega neomadeževanega (ženske entitete) in preroškega izročila z novozaveznim darom Kristusove prezence na podlagi zaključnega evangelijskega prizora t. i. duhovne poroke v „Molitvi k Božji Materi“ moč primerjati s specifično eksegezo teološke antropologije Gregorja iz Nise (Blowers 1992, 151) – jedro duhovno-asketske obravnave v njegovih komentarjih starozavezne *Visoke pesmi (In Canticum Cantorum)* (Blowers 1992, 151–153; Louth 2023, 76–82) in tudi v *De vita Moysis* je bila posredniška vloga za ohranitev vseh duš vernikov, razumljenih kot Kristusova Cerkev. Podobno je pri Maksimu Spoznavalcu, ki je v asketsko-mistični teologiji interpretacijo slednjega skušal preseči s sintezo polemične, filozofske misli na osnovi nenehnega moralno-duhovnega razvoja (*epektaze*), lastnega meniškimi podvigom (Garrigues 1976, 83–84) – to pa je bilo blizu tudi Maksimu Grku. Pri vseh omenjenih krščanskih mislecih je v središču problem pojmovanja *epektaze* kot nenehnega doseganja, a vendar nikoli doseženega – tistega, ki je nad človekom, neskončen in brezčasen. Zdi se, da ta proces zaznamuje nenehno nezadovoljstvo, nikoli razrešeno razočaranje. Toda pri Gregorju iz Nise oksimoroni, kot je »trezna pijanost«, govorijo o notranji radosti (Louth 2023, 280), ki v resnici ne pomeni onemogočanja vernikove molitvene države. Tudi pri Maksimu Spoznavalcu so oksimoroni (kot je »večno spreminjajoč se počitek«) prisotni za opis evforičnih stanj. Začetek preobrazbe, transfiguracije je namreč šele začetek procesa metamorfoze v božansko, ki se nikoli ne konča. Oba bizantinska cerkvena očeta svojo eksegezo izražata v ujetosti svobodne volje med nenehno spremenljivost in stalnost neskončnosti, medtem ko Maksim Grk to trenje uresničuje na ravni jezika.

Neprestano prehajanje Maksima Grka od Božje čistosti do človekove padlosti in podlosti se izmenjuje skozi viške in padce njegove dikcije, nekakšne sinusoide, ki morda odraža zavedanje neskončnosti in časovne neomejenosti Boga, hkrati pa stalne spremenljivosti, šibkosti, časovne omejenosti na tuzemskost človekovega bivanja. Vendar je njegova recepcija (grške patristične misli in teološke filozofije) svetega izročila drugačna. Njegovo prepričanje je v vztrajanju pri tem, da je človeški um po naravi usmerjen k Bogu (kakor vse živo k svetlobi), hkrati (temelječ na njegovem razumevanju Mojzesovega Deuteronomija) pa ima svobodno voljo, da se sam odloča, čemu bo sledil: ali lastni človeški zmotljivosti ali pa samó Božji volji (to je pogosto utemeljeval z molitvijo starozavezne Hane), z gledišča/zornega kota katere lahko lastno omejenost, končnost, spremenljivost – grešnost – popolnoma preseže.

Opaziti pa je še pomembnejšo razliko. Pri omenjenih dveh cerkvenih očetih je – v bistvu – Cerkev tista, ki povezuje biblično zgodovino, Božja Mati pa je njeno utelešenje. Maksim Grk pa Marijo razume brez neposredne navezave na Cerkev: kot možnost verniku, da se Bogu v Sveti Trojici kar najbolj približa – prek oblike molitve in globoko osebnega molitvenega nagovora se lahko uresničuje razkrivanje tako Božje ekonomije kot tudi onkrajčasnosti. Vera, čistost in ljubezen – teme, ki v Maksimovi „Molitvi k Božji Materi“ vedno nastopajo v neposredni navezavi na Kristusa in Boga Očeta – vodijo do utemeljevanja Njene vloge kot nujnega mo-

litveno-duhovnega dopolnila Trojične ekslamacije.²⁸ V tem je posebna vrednost molitvene drže Maksima Grka, izrazita prav v njegovem čaščenju Božje Matere. Njegova spokorniška doslednost in ponižnost sta razrešeni institucionalnega poziva Cerkve in dosledno uresničevani v njegovi spokorjeni – povsem molitveni – notranjosti. Teleološko-pravoslavni nazor Maksima Grka je pravzaprav izvirno osebni prav v neposredni navezavi na njegovo vero v utešnost osebnega molitvenega nagovora Materi Božji. In le skozi zaupanje v Božje gledišče in molilno naklonjenost Marije je Maksimova individualna interpretacija mišljena tudi oziroma celo kot cerkvena (liturgično-molitvena) presežnost.²⁹

6. Epilog

Po prizoru nebesne poroke v „Molitvi k Božji Materi“ sledi molitveni zaključni nagovor:

»O, molim k tebi, najbolj čista, mati Višnjega, moje duše edina tolažba, upanje, sladkost, božanski plašč/zavetje/gr. *Omophorium* (ὠμοφόριον), svetloba, razumevanje in odrešenje. Stori, da bom dostojen sprejeti vse to, s svetimi Tvojimi molitvami. In stori, da se naglo izvrši konec vsemu temu ter pokaži mi, najbolj Čista, da s Teboj bom odrešen, neminljivo slavo Tistega, ki Ti je obljubil Rojstvo, in Vzljubljenega.

In da bom smel slaviti Edinega v Edinem bitju Troedinega Boga, Brez začetka Očeta in Sina Enako-brez začetka in Duha. Njemu naj bo poklon, slava, čast in vlada, ki Mu pripadajo na veke vekov. Amen.« (Pariz, Bibliothèque Nationale, Mss. Slave 123, 159v–160r)

Konec te molitve naposled podpira zaključek, da Maksim Grk v resnici ni mislil le osebnega odrešenja, temveč je (tako kot Cerkev omogoča spoznati vernikovo identiteto v njej [Louth 2023, 82]) njegova molitev onkrajosebna (transcendentna): molitev za vse kristjane.

Ko so ga v njegovem prvem zaporu v loasafovskem samostanu (1525–1531/36) skušali zastrupiti z dimom, je z *ogljem na steno* zapisal „Kanon molitveni k božanskemu Parakletu“, ki odraža akatistične *Kanone*, osnovane na recepciji devetih bibličnih kantik (Wellesz, 1998, 199–216), in ga sklenil z „Molitvijo k Svetemu Duhu“. V tej poslednji molitvi pa so zadnji verzi v obliki molitvenega zaključka v celoti namenjeni Božji Materi: priprošenjski nagovor Matere Božje izpričuje esencialno vez med vernikovo trpečo dušo in Marijo:

»Slava tebi, Božja Mati, zatočišče za vernike, rešitev za vse jezne, in božanska tolažba za mojo dušo./.../ Tebi, Bogu enako milostna, Mati Božja zau-

²⁸ To je natančno izrazil v svojem programskem spisu *Izpoved pravoslavne vere* (Pariz, Bibliothèque Nationale, Mss. Slave 123, 17r-17v).

²⁹ Prim. »Šele ko vidimo nevesto kot Cerkev, se zavedamo narave naše lastne identitete v njej.« (Louth 2023, 282)

pam svojo dušo, ranjeno od strelov, da jo boš nepoškodovano ohranila, pokrila in rešila pred strašnimi morami, in da ti bom lahko vzkliknil: ›Veseli se, o nevesta, ki nevesta nisi!‹³⁰ (Moskva, Ruska Državna Biblioteka, Mss. 173, Fund. 42., 416r)

S temi besedami je sveti Maksim Grk izrazil svoje zavedanje o nujnosti molitvene- ga odnosa do Božje Matere kot edinem, ki more pomiriti dušo v težkih trenutkih človekovega začasnega življenja. V svojem izrazu hvaležnosti presveti Materi Božji pa je izrazil tudi skrb za duhovno rast ne le vsakega molitvi posvečenega meniha, morda celo ne samo vseh pravoslavnih kristjanov, temveč slehernega verujočega kristjana.

7. Sklep

Natančna analiza (na podlagi izvirnika rokopisa) Molitve k Božji Materi sv. Maksima Grka je potrdila nanj vplivno bizantinsko-patristično in himnografsko osnovo, obenem pa tudi njegovo poglobljeno recepcijo svetopisemske vsebine. Študija je razkrila tudi povsem individualen interpretativno-eksegetski postopek, ki predstavlja bistveni del Maksimove teološko-liturgične poetike. Z globoko osebnim molitvenim nagovorom Matere Božje je svoj osebni nagovor prenesel v nadosebno refleksijo cerkvenih razsežnosti, znotraj katerih se identiteta vernika šele rodi.

Reference

Rokopisni viri

Pariz, Bibliothèque Nationale, Zbirka Maksima Grka, Mss. Slave 123.

Sankt Petersburg, Ruska Nacionalna Biblioteka, Mss. Sof. Gr. 78.

Moskva, Ruska Državna Biblioteka, Mss. fond. 173, MDA Fund. 42.

Druge reference

Boersma, Hans. 2013. *Embodiment and Virtue in Gregory of Nyssa: An Anagogical Approach*. Oxford: Oxford University Press.

Blowers, Paul M. 1992. Maximus the Confessor, Gregory of Nyssa, and the Concept of ‚Perpetual Progress‘. *Vigiliae Christianae* 46, no. 2:151–171. <https://doi.org/10.2307/1583788>

Bornert, René. 1966. *Les commentaires byzantins de la divine liturgie du VII au XVe siècle*. Pariz: Institut français d'études byzantines.

Cejtlin, Ralja Michajlovna, Radoslav Večerka in Emilija Blagova, ur. 1994. *Staroslavjanski Slovar': Po Rukopisjam X-XI Vekov*. Moskva: Russkij jazyk.

Cunningham, Mary B., in Elisabeth Theokritoff, ur. 2008. *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Denissoff, Elia. 1943 *Maxime le Grec et l'Occident: Contribution à l'histoire de la pensée religieuse et philosophique de Michel Trivolis*. Paris: Bibliothèque de l'Université.

Garrigues, Juan Miguel. 1976. *Maxime le Confesseur: La charité, avenir divin de l'homme*. *Theologie historique* 38. Pariz: Beauchesne.

Grande, Carlo del, ur. 1948. *L'Inno acatisto in onore della Madre di Dio*. Firenze: Fussi.

Hannick, Christian. 2004. The Theotokos in Byzantine hymnography: typology and allegory. V: Maria Vassilaki, ur. *Images of the Mother of God*, 69–76. London: Ashgate.

³⁰ Ta besedna zveza je osnovni vzklik Akatistov, ki pa ustreza Kanonu Marijinemu Oznanjenju (Wellesz 1955, 143–146). Maksim ga je v lastnem grškem Psalterju opredelil kot »Kanon Novi Oznanjenju« (Sankt Petersburg, Ruska Nacionalna Biblioteka, Mss. Sof. gr. 78, 59v).

- Jugie, Martin.** 1973. *Homélie mariales byzantines (textes grecs édités et traduits en latin)*. Patrologia Orientalis 16. Turnhout: Brepols.
- . 1974. *Homélie mariales byzantines (textes grecs édités et traduits en latin)*. Patrologia Orientalis 19. Turnhout: Brepols.
- Koycheva, R.** 2003. Sound and sense in the hymnographic text: On a troparion from the acrostic Trodion canon cycle of Constantine of Preslav. *Scripta and e-Scripta* 1:147–160.
- Kostova, K.** 1991. Rithmichni skhemi v Sinaiskii Evkhologii. *Kirilo-Methodievski studii* 8:121–138.
- Latyšev, Vasilij V.** 1912. *Menologii byzantini saeculi X supersunt*. 2 zv. Sankt-Petersburg: Akademia nauk.
- Louth, Andrew.** 2023. 'From Beginning to Beginning': Continuous Spiritual Progress in Gregory of Nyssa. V: Lewis Ayres in John Behr, ur. *Selected Essays*. Zv. 1, *Studies in Patristics*, 76–82. Oxford: Oxford University Press.
- Maksim Grek.** 2008. *Sochinenia*. Zv. 1. Moskva: Indrik.
- . 2014. *Sochinenia*. Zv. 2. Moskva: Rukopis'nye pamjatniki drevnej Rusi.
- Moorhead, Neil B.** 1999. *Ambrose: Church and Society in the Late Roman World*. Berkley: University of California Press.
- Sinitsyna, Nina Vasil'evna.** 1977. *Maksim Grek v Rossii*. Moskva: Nauka.
- . 2008. Rannee tvorcestvo Maksima Greka. V: Maksim Grek 2008 1:15–83.
- Taranovski, Kiril.** 1968. Formy obsheslavianskogo stiha v drevnerusskoi literature 9–13 vv. [The Forms of the Common Slavonic Verse in the Old Russian Literature from 9th–13th century]. *American Contributions to the Sixth International Congress of Slavists*. Zv. 1, 374–380. Pariz: Mouton.
- Ušeničnik, Fran.** 1933. *Katoliška liturgika*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna.
- Valiavitcharska, Vessela.** 2013. *Rhetoric and Rhythm in Byzantium. The Sound of Persuasion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wellesz, Egon.** 1956. The 'Akathistos': A Study in Byzantine Hymnography. *Dumbarton Oaks Papers* 9/10: 141–174 <https://doi.org/10.2307/1291095>
- . 1998. *A History of Byzantine Music and Hymnography*. Oxford, Clarendon Press.
- Zajc, Neža.** 2015. Some Notes on the Life and Works of Maxim the Greek (Michael Trivolis, ca 1470 – Maksim Grek, 1555/1556). Part 1: Biography. *Scrinium* 15:314–325. <https://doi.org/10.1163/18177565-00121p24>
- . 2016. Some Notes on the Life and Works of Maxim the Greek (Michael Trivolis, ca 1470 – Maksim Grek, 1555/1556). Part 2: Maxim the Greek's Slavic Idiolect. *Scrinium* 12: 375–382. <https://doi.org/10.1163/18177565-00121p24>
- . 2020. Prep. Maksim Grek i (slovensy) obraz Bozhiej materi v ego sochinenijah. V: *Germe-nevtika drevnerusskoj literatury (Problemy interpretatsii pamjatnikov Drevnej Rusi)*, 399–429. Moskva: IMLI RAM.